

Chałubińska, Aniela

Geografia Polski w pracach Wydziału Statystycznego przy Towarzystwie Literackim Polskim w Paryżu

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 31/2, 445-470

1986

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Aniela Chałubińska
(Lublin)

GEOGRAFIA POLSKI W PRACACH WYDZIAŁU STATYSTYCZNEGO PRZY TOWARZYSTWIE LITERACKIM POLSKIM W PARYŻU *

Wiele okoliczności złożyło się na pozycję, jaką zajmowała geografia w życiu naukowym Wielkiej Emigracji. Brak warsztatów pracy przesądzał o upośledzeniu dyscyplin empirycznych, sytuacja polityczna odwracała uwagę od problematyki abstrakcyjnej. Momenty emocjonalne — wspomnienia, tęsknota — podsycaly zainteresowanie opuszczonym krajem ojczystym. Świeża była u dawnych wojskowych tradycja prac kartograficznych Sztabu Generalnego Królestwa, zaś w pamięci emigrantów z Litwy zachować się mogła filarecka ankieta geograficzna¹. Koncepcja nowego ujęcia geografii Karola Rittera przekraczała za pośrednictwem jego wielonarodowościowego audytorium berlińskiego granice Niemiec i rozchodziła się po Europie. W rezultacie problematyka geograficzna sensu lato wysunęła się niemal na czoło w dorobku naukowym Polonii paryskiej lat trzydziestych i czterdziestych ubiegłego wieku.

Ze spuścizny owej znamy przede wszystkim prace i wydawnictwa indywidualne². Opracowania zespołowe poza jedyną może „mapą generała Chrzanowskiego”, zdają się nie odgrywać większej roli. A przecież wydawałoby się, że najwłaściwszy teren badań w tej dziedzinie przedstawiało założone już w 1832 r. Towarzystwo Literackie, zaś w szczegól-

* Artykuł, złożony przez prof. dr Anielę Chałubińską w 1976 r. w Instytucie Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Redakcja „Kwartalnika Historii Nauki i Techniki” otrzymała w jesieni 1985 r.

¹ Por. A. Chałubińska: *Sprawa „Opisu jeograficznego” w tajnym ruchu filomackim*. „Studia i materiały z dziejów nauki polskiej”. Seria C, z. 6 Warszawa 1963 s. 3—25.

² Por. A. Chałubińska: *Ignacy Domeyko i jego wkład do geografii Polski*. *Studium z historii geografii*. Warszawa 1969.

ności kreowany w łonie tej instytucji sześć lat później Wydział Statystyczny³.

Do przeanalizowania tego zagadnienia i wypełnienia luk w naszych wiadomościach sporo materiału dostarcza archiwum rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. Odnośne dokumenty znajdują się w zbiorze pod nagłówkiem „Papiery emigrantów, rps. 502 nr 31 i 32, przy czym wszystkie przytaczane tu protokoły posiedzeń znajdują się w teczce nr 32. Większość dokumentów, zarówno o charakterze koncepcyjnym, jak sprawozdawczym, pisana jest ręką Ludwika Platera. Ze względu na rolę tego niepospolitego człowieka w działalności Wydziału Statystycznego godzi się przypomnieć najważniejsze dane, dotyczące jego osoby i drogi życiowej.

Pochodził z inflanckiej linii Broel Platerów. Urodzony w 1775 r.⁴ przyjechał z ojcem (Kazimierzem Konstantym, ostatnim podkanclerzym litewskim) do Warszawy na Sejm Czteroletni. „Jako pilny świadek obrad” — zaznacza jego pierwszy biograf, Franciszek Ksawery Godebski, — „oswoił się z tokiem spraw publicznych, wyrobił w sobie ten takt parlamentarski, tę biegłość kierowania dyskusją, tę zręczność położenia i przeprowadzania kwestii, które później, bądź w publicznych, bądź w prywatnych, bądź w administracyjnych, bądź w naukowych obradach, wykazał”. Cechowały go „akuratność, regularność, wytrwałość, rządny rozkład zatrudnień i pracy, nadzwyczajna pilność, nadewszystko dziwny duch porządku, wglądający we wszystko, obejmujący wszystko, nie folgujący w niczym, ścisły co do litery, baczny co do minuty”⁵.

W okresie między dwoma powstaniem, w których brał udział: roku 1794 i 1830, zajmował kolejno szereg odpowiedzialnych stanowisk w służbie publicznej. Był inspektorem lasów w zachodnich guberniach Cesarstwa, wizytatorem szkół litewskich, członkiem Rady Administracyjnej Królestwa, członkiem Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Pu-

³ Zaznaczyć trzeba, że określenia „statystyka”, „statystyczny miały podówczas sens nieco inny, niż obecnie. Według Lindego: „Statystyka... nauka polityczna, trudniąca się aktualnym stanem państwa czyli kraju”. (S. B. Linde: *Słownik języka polskiego* t. 5 Lwów 1857 s. 447; Por. poza tym A. Chałubińska: *Ignacy Domeyko i jego wkład do geografii Polski*; oraz też: *Powiązania Ignacego Domeyki z Towarzystwem Literackim w Paryżu W: Studia z dziejów geografii i kartografii*. [Red.] J. Babiczka, Wrocław 1937 s. 359—365. Informacje o Wydziale Statystycznym na tle szczegółowej charakterystyki warunków, w jakich rozwijało się życie naukowe Wielkiej Emigracji, zawiera praca Danuty Rederowej: *Polski emigracyjny ośrodek naukowy we Francji w latach 1831—1872*. Wrocław 1972.

⁴ Dawniejsze wydawnictwa encyklopedyczne podają przeważnie rok 1774.

⁵ *Żywot Ludwika hr. Platera, senatora, kasztelana K. P. członka Towarzystwa K. Warsz. Przyjaciół Nauk, wiceprezesa Towarzystwa Literackiego Polskiego w Paryżu, odczytany na publicznym posiedzeniu Towarzystwa Literackiego Polskiego w Paryżu d. 29 listopada 1846 r. przez Ksawerego Godebskiego posła łuckiego, Paryż 1847; patrz również D. Rederowa: dz. cyt. s. 93.*

blicznego, dyrektorem Dóbr i Lasów Rządowych, naczelnikiem Wydziału Kontroli w Ministerstwie Skarbu. Zasługi na polu gospodarki i oświaty kraju przyniosły mu zasłużoną godność senatora i kasztelana.

Wiedza, doświadczenie i cechy charakteru, a w pewnym stopniu i sytuacja materialna, lepsza niż u ogółu emigrantów, zadecydowały u wysunięciu się Ludwika Platera na czoło w życiu naukowym emigracji paryskiej. Przedpowstaniowa jego działalność w Wydziale Umiejętności warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk znalazła poniekąd automatycznie kontynuację w Towarzystwie Literackim Polskim. Godność prezesa Towarzystwa, raczej honorową, piastował ks. Adam Czartoryski. Platerowi przypadło stanowisko wiceprezesa i związane z nim trudy organizacyjne. Zachowane dokumenty świadczą, że on przygotowywał zebrania i redagował zaproszenia. W liście zapraszającym do Ignacego Domeyki z 3 grudnia 1832 r. przedstawił Plater zadania Towarzystwa.

„Towarzystwo Literackie Polskie zawiązane zostało w Paryżu 29 kwietnia roku bieżącego. Celem jego jest zbieranie i ogłaszanie materiałów, tyjących się dawnego Królestwa Polskiego i wszystko, co się ściąga do stanu jego obecnego i przyszłej pomyślności, tudzież zachowanie i zasilanie w opinii narodów cywilizowanych współczuć, które dla Polski okazały...”⁶

Sformułowanie powyższe pozwalało przewidywać pragmatyczny charakter działalności Towarzystwa, jak również zasadniczą w niej rolę tematyki ekonomiczno-geograficznej. Nastawienie w tym kierunku samego Platera zaznaczyło się też w jego zainteresowaniu osobistymi pracami Domeyki⁷.

W praktyce aktywność Towarzystwa przyjęła nieco inny kurs. Rozwinęło ono głównie działalność polityczną, co nie odpowiadało ściśle ani jego nazwie, ani przytoczonemu sformułowaniu celów. Kierunek ten mógł wynikać nie tylko z sytuacji ogólnej, ale i z faktu, że pierwszymi członkami zostali ludzie, którzy poprzednio zajmowali w kraju wysokie stanowiska i brali udział w życiu społecznym i politycznym.

Z czasem ujawniać się zaczęła wśród członków coraz silniejsza tendencja do podejmowania opracowań naukowych. Znalazło to wyraz najpierw w utworzeniu 9 lutego 1838 r. Wydziału Historycznego, a wkrótce potem, 10 marca tegoż roku — Wydziału Statystycznego. Podstawą formalną ostatniego aktu stał się raport komisji, wybranej dla zaopiniowania projektu. Złożono go Towarzystwu 20 grudnia 1837 r. w następującym brzmieniu:⁸

⁶ Listy Ludwika Platera do Ignacego Domeyki. Korespondencja I. Domeyki w Muzeum A. Mickiewicza w Paryżu, rps. 1018, teka 7, nr 248.

⁷ Por. A. Chałubińska: *Powiązania Ignacego Domeyki z Towarzystwem Literackim w Paryżu*.

⁸ Papiery emigrantów, rps. 502, nr 31.P. również A. Chałubińska: *Powiązania Ignacego Domeyki z Towarzystwem Literackim*.

„Wyznaczona przez Was, Szanowni Koledzy, w dniu 5 października 1837 komisja do zaopiniowania o myśli utworzenia Wydziału Statystycznego, nie mogła wcześniej dopełnić danego sobie zlecenia, jak po powrocie dwóch wezwanych do niego i nieobecnych w Paryżu członków. W dniu 19 grudnia w liczbie pięciu zebrana i z uwagą zastanowiwszy się nad poręczonym sobie przedmiotem jest zdania, że utworzenie Wydziału Statystycznego przy Towarzystwie Literackim znajduje być użytecznym, osobliwie, jeżeli wzgląd będzie miany bardziej na urządzenie dotyczące różnych gałęzi statystyki, aniżeli na same tylko rezultata ich liczbowe, jeżeli nadto przy każdym szczegółowym przedmiocie opisujący porównywać go nie omieszka ze stanem, w jakim tenże przedmiot w kraju naszym zostaje i jeżeli przede wszystkim zastanowi się nad korzyścią przyszłą, a nawet, o ile można będzie, nad bezpośrednim użytkiem, jaki stąd dla Polski wypłynąć będzie mógł.

Komisja nadto jest zdania, że jeżeli by pięciu członków Towarzystwa oświadczyło chęć należenia do Wydziału i każdy z nich objawił przedmiot szczególny, którym chce się zająć, Wydział mógłby być uważany za ufundowany i że natenczas Towarzystwo samemu Wydziałowi poruczyć by mogło urządzenie wewnętrznej swojej organizacji, oznaczenie bliższe przedmiotów pracy i sposób przybierania członków.

Przy tym Komisja ma zaszczyt donieść Towarzystwu, że pięciu członków oświadczyło w Komisji chęć należenia do Wydziału Statystycznego, jako to Koledzy: Wołowski Franciszek, Krysiński, Domeyko, Plater Ludwik, a przez tego ostatniego kolega Kożuchowski. Kolega Wołowski wziął na siebie opis sądownictwa francuskiego, Krysiński — administrację szpitali cywilnych w Paryżu, Domeyko — kopalnie francuskie, a następnie chilijskie, Plater Ludwik — leśnictwo francuskie i ogród botaniczny paryski, Kolega Kożuchowski ma przygotowany opis administracji pocztowej francuskiej.

Dnia 20 grudnia 1837.

L. Plater
„prezydujący w Komisji”

Wymienione w raporcie tematy pozostawały w związku z zawodem członków Komisji. Obok Platera — znawcy leśnictwa i Domeyki — geologa-górnika, Franciszek Wołowski — prawnik, Ildefons Krysiński — wybitny lekarz psychiatra, Nemezy Kożuchowski — urzędnik-bibliotekarz.

Współinicjatorem utworzenia Wydziału mógł być chyba tylko Domeyko. Przemawiałyby za tym jego dawniejsze kontakty z Platerem⁹. Trzej pozostali, prawdopodobnie zwerbowani przez Platera, uczestniczyli następnie w zebraniach Wydziału, jednak pracami żadnymi nie wykazali

⁹ Por. przypis 7.

się. Tak więc już w tym wstępnym dokumencie idea Wydziału zarysowuje się jako twór myśli i dążeń jednego człowieka.

Ten sam skład osobowy wymieniono w zachowanym jako brulion bez daty „Projekcie uchwały, tworzącej Wydział Statystyczny, podanej przez wiceprezesa”, a więc znów w dokumencie autorstwa Platera. Oto jego brzmienie:

„Towarzystwo Literackie Polskie pragnąc rozszerzyć zakres swego działania i tym bardziej upożytecznieć dla kraju prace swych członków, postanowiło, co następuje:

Art. 1.

Będzie w gronie Towarzystwa Literackiego Polskiego utworzony Wydział Statystyczny.

Art. 2.

Celem ogólnym prac tego Wydziału będzie zebranie materiałów wszelkich urzędów i przedmiotów, dotyczących się statystyki krajów, w których emigracja polska przebywa, a to dla pożytku kraju naszego oraz sporządzenia szczegółowych opisów o praktyce i ruchu wszelkich gałęzi administracji i instytucji krajowych, a to z naocznego ich rozważania i zapoznania się z krajowymi.

Art. 3.

Do pierwszego zawiązania Wydziału Statystycznego Towarzystwo wzywa stosownie do oświadczonej dobrowolnej chęci kolegów: Domeykę Kożuchowskiego, Krysińskiego, Platera Ludwika i Wołowskiego Franciszka.

Art. 4.

Wydział Statystyczny niniejszą uchwałą utworzony urządzi się tymczasowo i niezwłocznie do działania przystąpi. Następnie przybierze sobie innych z grona Towarzystwa współpracowników, tak ażeby się składał z siedmiu członków w Paryżu mieszkających. Natenczas wygotuje projekt swojej organizacji, w której przedmiot prac swoich bliżej oznaczy, wskaże sposób dalszego kompletowania się członkami stałymi i korespondentami, tudzież stosunki, jakie między Towarzystwem i Wydziałem istnieć mają, i takową organizacją do potwierdzenia Towarzystwa poda”¹⁰.

Z niewielkimi uzupełnieniami podany projekt został na zebraniu Towarzystwa w dniu 1 marca 1838 r. przyjęty jako Uchwała tworząca Wy-

¹⁰ Papiery emigrantów, rkps 502, nr 31 oraz A. Chałubińska: *Powiązania Ignacego Domeyki z Towarzystwem Literackim*.

dział Statystyczny. W tekście „Uchwały”, pisany również przez Platęra¹¹, wymieniono oprócz poprzednich nazwiska Kunatta i Ludwika Wołowskiego. Obaj oni należeli do najdawniejszych członków Towarzystwa Literackiego i byli dobrze znani w środowisku emigracyjnym. Młody Ludwik Wołowski, syn mecenasa Franciszka Wołowskiego, zapowiadał się już jako wybitny ekonomista. Stanisław Kunatt, również ekonomista i prawnik, miał za sobą poważny dorobek naukowy i publicystyczny. W okresie przedpowstaniowym wykładał na uniwersytecie warszawskim prawo i administrację. Należał do założycieli Towarzystwa Literackiego. Na rozszerzenie jego zainteresowań wpłynąć mogła znajomość z Humboldtem, którego wykłady słuchał za młodu w Berlinie.

Tak więc trzonem Wydziału Statystycznego stała się grupa ludzi dość wybitnych, przeważnie ekonomistów, którym wykształcenie i ranga zawodowa dopomogły do ustabilizowania się na obcym gruncie.

Po zaakceptowaniu „Uchwały” nastąpił wybór Platęra na prezesa, a Kunatta na sekretarza Wydziału¹².

Na pierwszym posiedzeniu Wydziału, 11 marca 1838 r., przyjęto statut. Do rękopisu tekstu, podpisanego przez Platęra, dołączony został w dokumentach „Spis przedmiotów dla Wydziału Statystycznego”. Przedmiotami owymi w liczbie 236 były ministerstwa francuskie, podległe im resorty i instytucje. Przy „Spisie” — w przypadkowym zapewne sąsiedztwie — zachowała się, pisana przez Platęra¹³, kartka następującej treści:

„Uchwała o jeografii Polski i mapie jego kraju. Wydział Statystyczny, zważając, że gruntowna znajomość własnego kraju jest istotną cechą cywilizowanego narodu i głównym obowiązkiem każdego oświeconego obywatela, zważając, że nie mamy w języku naszym dzieła potrzebne tej, co do krajów dawne Królestwo Polskie składających zupełnie odpowiadającego, zważając, że położenie nasze obecnie stawi nas i w obowiązku i w możności opisanie dawnej Polski, stanowi co następuje:

Art. 1.

Staraniem Wydziału Statystycznego opracowane będzie opisanie jeograficzne i statystyczne dawnego Królestwa Polskiego w obszerności, jak istniało w 1772 roku, przed pierwszym rozbiorem.

Art. 2.

Obok tego sporządzona będzie mapa tego Królestwa.

¹¹ Papiery emigrantów, rkps 502, nr 31.

¹² W *Polskim Słowniku Biograficznym* t. 16 Wrocław 1971 s. podana data wyboru Kunatta 10.III.1838.

¹³ Papiery emigrantów, rkps 502, bez oznaczenia numeru.

Art. 3.

Dla dopełnienia tego zamiaru Wydział wyznacza komisję, do której powołuje prezesa swego, tudzież członków przez niego wezwanych.

Art. 4.

Komisja ta przygotowuje naprzód specimen czyli krótki obraz, w jakim sposobie praca ta ma być stopniowo uskuteczniiana, obmyśli sposób uzyskania pomocy od ziomeków, którym różne części kraju naszego bliżej są znajome, na koniec zastanowi się nad zebraniem potrzebnego funduszu, tak do zredagowania, jako i następnie do ogłoszenia prac zamierzonych.

Art. 5.

O tym powziętym zamiarze doniesie Wydział Towarzystwu Literackiemu przy pierwszym swym raporcie, uwiadomi oraz o nim Wydział Historyczny przez... (nazwisko nieczytelne).

Paryż, dnia 5 sierpnia 1838”.

Tekst powyższy, jak wnioskować można z daty, musi być wtórną poprawioną redakcją „Uchwały”, bowiem w protokóle z 5-go posiedzenia Wydziału z 1 lipca czytamy:

„Wydział na wniosek swego prezesa postanowił oddzielną uchwałą wypracowanie opisu jeograficzno-statystycznego dawnego Królestwa Polskiego w takiej obszerności, w jakiej istniało w 1772 roku przed pierwszym rozbiorem i sporządzeniem mapy tegoż Królestwa w 4 arkuszach na podziałkę mapy P. Lapie: Carte du centre de l'Europe. Dla zatrudnienia się tą pracą Wydział uchwalił Komisją, złożoną z prezesa i członków przez niego wezwanych. O tym przedsięwzięciu doniesiono będzie Towarzystwu Lit(erackiemu) przy pierwszym raporcie, a Wydział Historyczny o nim uwiadomiony być ma”.

W protokółach z czterech poprzednich posiedzeń (odbywanych co miesiąc) brak jakiegokolwiek wzmianki o planie prac geograficznych. Koncepcja wielkiej monografii ziem polskich mogła oczywiście zrodzić się wcześniej, może nawet pod wpływem kontaktów Platera z Domeyką przed wyjazdem tego ostatniego do Chile, ale zreferował ją Plater dopiero w pół roku po zawiązaniu Wydziału. Nosi ona wyraźne piętno inicjatywy indywidualnej, jakkolwiek akcja pomyślana jest jako wielki wysiłek zespołowy. Wobec szczupłego grona pierwszych członków Wydziału wybór specjalnej komisji zakrawa na zbędną formalistykę. Możliwe jednak, że była to świadoma taktyka Platera, którą stosował bądź z kurtuazji, bądź z chęci zaktywizowania zespołu.

Organizację i przebieg prac Wydziału odtworzyć można na podstawie następujących źródeł: a) księgi protokółów, obejmującej okres od 11 marca 1838 r. do 2 maja 1841 r., b) brulionów protokółów za okres od 6 czerwca 1841 r. do 18 grudnia 1842 r., c) sprawozdania Wydziału dla

Towarzystwa Literackiego za pierwszy rok działalności, z dnia 15 kwietnia 1839 r.

Stanowisko prezesa piastował przez wszystkie lata Ludwik Plater, obowiązki sekretarza pełnił formalnie Stanisław Kunatt. Podczas nieobecności sekretarza pełnił formalnie Stanisław Kunatt. Podczas nieobecności Kunatta (wyjazd do Włoch) zastępował go Mikołaj Kubalski. W praktyce — jak można sądzić z zachowanych dokumentów — znaczna część funkcji sekretarza wypełniana była przez Platera.

W ciągu pierwszych trzech lat zebrania odbywały się przeważnie raz na miesiąc. W roku kalendarzowym 1841 z niewiadomych powodów — może choroby Platera — było ich tylko 9, a w roku 1842 — ledwo 5. Miejscem zebrań był początkowo Hotel Lambert, później mieszkanie Platera, a od 1839 r. najczęściej lokal Biblioteki Polskiej. Rok administracyjny zaczynał się przeważnie w maju.

Członkowie Wydziału dzielili się na stałych i korespondentów. Początkowo wyodrębniano jeszcze członków wspomagających, tj. tych, którzy nie należeli poprzednio do Towarzystwa Literackiego. Z czasem wszyscy wspomagający zostali stałymi. Sprawozdanie z pierwszego roku działalności podaje liczbę 24 członków stałych i 12 korespondentów. Wśród tych ostatnich figurują — obok mniej znanych — Bansenmer, Lach Szyrma i Ksawery Godebski, przebywający poza granicami Francji. W następnych latach, co można stwierdzić z wykazów obecności w protokółach, przybyło jeszcze kilkunastu członków stałych tak, że w sumie przewinęło się przez Wydział około 31 ludzi. Z liczby tej bywało na zebraniach zaledwie kilku lub kilkunastu, przy czym skład zmieniał się z miesiąca na miesiąc. Niekiedy, dość jednak rzadko, notowano w protokółach usprawiedliwienia nieobecności.

W tabeli I zestawiono wymieniane w protokółach nazwiska członków, rok ich wstąpienia do Towarzystwa Literackiego¹⁴ oraz udział w zebraniach Wydziału Statystycznego¹⁵.

W całym okresie istnienia Wydziału, w latach 1838—1842, odbyło się ogółem 50 zebrań. Ponad 10 obecności mieli prócz Ludwika Platera i Stanisława Kunatta: Zygmunt Plater, syn Ludwika (33 zebrania, a więc najwięcej), Adam Łuszczewski, Mikołaj Kubalski, Władysław Plater, Amancjusz Bohdan Żarczyński, Ildefons Krysiński, Izydor Mikulski, Leonard Niedźwiecki, Franciszek Wołowski, Roman Wesołowski, Nemezy Kożuchowski, Ferdynand Chotomski, Ludwik Jastrzębski. Frekwencja była więc słaba, co wynikało — przynajmniej w części — zarówno ze zmian

¹⁴ Rok wstąpienia do Towarzystwa Literackiego według L. Gado na: *Z życia Polaków we Francji*. Paryż 1883. Brakujące imiona uzupełniono częściowo z tejże publikacji, częściowo na podstawie biogramów w *Polskim Słowniku Biograficznym* i innych wydawnictwach encyklopedycznych.

¹⁵ Ponieważ w niektórych protokółach brak wykazu obecnych, lista na pewno nie jest kompletna.

Tabela 1

Członkowie Wydziału Statystycznego

Członek	w Tow. Liter. od roku	Liczba za- rejestrowa- nych obe- cności	Uwagi
Plater Ludwik	1832		
Plater Władysław	1832	20	
Plater Cezary	1832	1	
Plater Stanisław	1832	2	Do Wydziału wszedł w 1841 r.
Czartoryski Adam	1832	5	
Krysiński Ildefons	1832	19	
Wołowski Franciszek	1832	15	
Wołowski Ludwik	1832	1	
Kunatt Stanisław	1832		
Tański Józef	1832	0	
Szyrma Lach Krystyn	1832	0	
Kożuchowski Nemezy	1833	13	
Pogonowski Piotr	1833	4	
Godebski Ksawery	1833	2	
Grotkowski Jan	1833	0	
Chotomski Ferdynand	1835	12	
Łuszczewski Adam	1835	24	
Plater Zygmunt	1836	33	
Kowalski Józef	1836	10	
Netrebski Jakub	1837	0	
Kubalski Mikołaj	1838	20	
Ostrowski Stanisław	1838	9	
Jastrzębski Ludwik	1838	11	
Jeśman Aleksander	1838	4	Wystąpił w 1840 r.
Reitzenheim Józef	1838	10	
Żarczyński Amancjusz	1838	19	
Gadon Włodzimierz	1838	6	Zmarł w 1842 r.
Przeździecki Józef	1838	0	
Mikulski Izidor	1839	19	
Niedźwiecki Leonard	1839	17	
Szymański Antoni	1839	5	
Rypiński Antoni	1839	3	
Gnorowski Stanisław	1839	0	
Taszycki Ignacy	1839	0	
Wesołowski Roman	1840	13	
Wesołowski Aleksander	1840	5	
Koźmian Jan	1840	6	
Mirecki Antoni	1842	2	
Królikowski Karol	1842	1	
Jabłoński Leon	1843	0	
Kołosowski Franciszek	1844	0	
Dzikowski	1844?	2	

miejsca zamieszkania członków, jak i z trudnych warunków życia emigracyjnego.

15 kwietnia 1839 r. na posiedzeniu Towarzystwa Literackiego przedstawiono sprawozdanie z pierwszego roku działalności Wydziału Statystycznego. Czwarty punkt sprawozdania, dotyczący „prac przedsięwziętych”, wymienia trzy ich kategorie: a) prace ogólnostatystyczne, b) opisy statystyczne szczegółowe (administracja, muzea, edukacja, szpitale, poczta, miary i wagi, wynalazki, skarbowość, sądownictwo, porty etc.) i c) opis „jeograficzno-statystyczny” dawnej Polski.

W odniesieniu do tej ostatniej kategorii sprawozdanie obejmuje szczegółowy wykaz zarówno prac podjętych, jak i prac wykonanych. Dla łatwiejszej orientacji zestawiono treść obydwu wykazów w układzie osobowym (tabela II).

Charakterystykę działalności Wydziału w początkowym okresie uzupełniają pewne dane z protokółów, dość, niestety, lakonicznych i niepozbawionych luk. Wynika z nich, że ostateczny przydział tematów nastąpił dopiero na dwunastym posiedzeniu, w dniu 2 grudnia 1838 r. Każdemu z członków, zgłaszających chęć udziału w pracach geograficznych, zapewniono dostarczenie szczegółowego planu, danych statystycznych, dotyczących zaludnienia i obszaru, a wreszcie mapy odnośnego województwa. Danych tych, jak i wszelkich potrzebnych informacji, dostarczał z reguły prezes. Referował on również stale postęp własnej pracy oraz aktualny stan innych opracowań. Niezależnie od tego każdy ukończony opis, względnie jakiś zamknięty rozdział, przedstawiali autorzy.

Tak więc sam prezes czterokrotnie omawiał podziały administracyjne Polski w różnych okresach, dwukrotnie zaś geografie województwa poznańskiego; dwukrotnie również odczytywał Izidor Mikulski pierwszą redakcję opisu województwa nowogrodzkiego, raz referował Zygmunt Plater geografie fizyczną Księstwa Kurlandzkiego. W pierwszym przeto roku, a ściślej w 8 miesiącach, dał Wydział dowody znacznej aktywności. Z protokółów wynika, że istniała współpraca z osobami spoza grona członków, zarówno z kraju, jak i z miejscowymi, co — jak wiemy — przewidywał artykuł 4-ty Uchwały. Dostarczały one materiałów statystycznych, pomagały w rysowaniu map, korygowały gotowe opracowania.

Na zebraniach sporo uwagi poświęcono omawianiu materiałów kartograficznych. Szczegółowe mapy województw na podstawie różnych źródeł opracowywać mieli przeważnie sami członkowie. Ogólną mapę Polski podjął się narysować Piotr Pogonowski, współautor mapy topograficznej Królestwa Polskiego (kwatremistrzostwa). Ustalono, że będzie to mapa czteroarkuszowa, w skali o 1/3 większej „niż la Carte du Centre de l'Europe par Lapie”. Biorąc pod uwagę skalę dwóch różnych map Lapie, przypuścić można, że dla projektowanej mapy ziem dawnej Polski przewidywano skalę 1:4.300.000 lub 1:2.700.000.

Tabela 2
Pierwszy rok działalności Wydziału Statystycznego

Członek	Temat podjęty	Zgłoszone opracowania
1	2	3
Ludwik PLATER	Opis ogólny dawnej Polski Opis województwa poznańskiego	<p>Obraz ogólny opisu jeograficzno-statystycznego dawnej Polski</p> <p>Porównanie obszerności dawnych i nowych podziałów administracyjnych Polski w 4 wypracowaniach</p> <p>Porównanie ludności w 1837 dawnych i nowych podziałów administracyjnych Polski w 3 wypracowaniach</p> <p>Program rozwinięty do opisu jeografii dawnej Polski</p> <p>Sześć porównań ludności dawnych i nowych podziałów administracyjnych Polski w latach 1772, 1793, 1796, 1807, 1809, 1815 w 18 pracach</p> <p>Obraz zmian, którym Polska uległa od 1772 do 1837 co do obszerności i ludności w 2 wypracowaniach</p> <p>Jeografii fizycznej dawnej Polski 3 pierwsze rozdziały</p> <p>Dwa ręczne szkice mapy woj. poznańskiego</p> <p>Jeografia fizyczna woj. poznańskiego</p>
Ferdynand CHOTOMSKI	Opis ogólny dawnej Polski — wojskowość	<p>Rys. administracji wojskowej polskiej z czasów Królestwa Kongresowego z tabelą synoptyczną</p> <p>Opis ziem (?) albo czartaków używanych dawniej w wojsku polskim podczas kampanii zimowych dla ochrony od zbyt dużego zimna, z rysunkiem</p> <p>Rys. wojska polskiego od Bolesława Chrobrego do 1830, mianowicie piechoty i jazdy</p> <p>Dalszy rys tego wojska, mianowicie o artylerii i inżynierii</p>
Aleksander JESMAN	Opis ogólny dawnej Polski — sądownictwo	Wstęp do opisu sądownictwa litewskiego
Franciszek WOŁOWSKI	Opis ogólny dawnej Polski — prawodawstwo polskie	
Mikołaj KUBALSKI	Opis ogólny dawnej Polski — „materia religijna”	
Zygmunt PLATER	Opis księstw — Inflanckiego i Kurlandzkiego	<p>Mapa Księstwa Kurlandzkiego</p> <p>Mapa Księstwa Inflanckiego</p> <p>Mapa woj. witebskiego</p> <p>Geografia fizyczna Księstwa Kurlandzkiego</p>

1	2	3
Izydor MIKULSKI	Opis woj. nowogródzkiego z mapą	Jeografia fizyczna woj. nowogródzkiego Jeografia polityczna woj. nowogródz. Mapa woj. nowogródzkiego
Amancjusz ŻARCZYŃSKI (z RACZYŃSKIM)	Opis woj. podolskiego Mapy woj. podolskiego i braclawskiego	Spis 23 miejsc w Polsce wspomnianych historycznie w dziele P. Amand de la Chapelle Rzecz o dawnym Podolu p. Naruszewicza i Łoyki
Włodzimierz GADON (z Leonardem CHODŹKĄ)	Opis Księstwa Żmudzkiego Mapa Księstwa Żmudzkiego	Mapa Księstwa Żmudzkiego rys. przez Leonarda Chodźkę
Kazimierz PAPROCKI	Mapy woj. mścisławskiego i połockiego	Mapa woj. mścisławskiego
Józef REITZENHEIM i Mikołaj KUBALSKI	Opis woj. krakowskiego Opis woj. sandomierskiego Opis woj. ruskiego Opis woj. bełzkiego	
Adam ŁUSZCZEWSKI	Opis woj. mazowieckiego	
Władysław PLATER	Opis woj. wileńskiego	
Seweryn MIELŻYŃSKI	Mapa woj. kaliskiego	
Leonard CHODŹKO	Mapa woj. trockiego Mapa woj. mińskiego Mapa woj. wileńskiego	

Pierwszy, ołówkowy rysunek mapy przedstawił Pogonowski 7 lipca 1839 r. Krótkie wzmianki w protokołach z późniejszych lat dowodzą, że przebywając poza Paryżem nie wykonał na oznaczony termin pełnego opracowania. Ostateczny los mapy nie jest znany.

Problem map źródłowych, ich doboru i zdobywania, nastęrczał mnóstwo kłopotów i należał do stałych tematów dyskusji¹⁶. Rolę pracy nad

¹⁶ W aktach Wydziału znajdują się wzmianki o następujących mapach, z których korzystano, lub zamierzano korzystać: F. Daniłow, B. Engelhardt: *Topographisch-militarische Karte von Preussen 1:150 000*; D. Gilly: *Mapa Prus Południowych 1:115 200*; P. Lapie: *Carte de Centre de l'Europe*; J. Liesgannig: *Regna Galiciae et Lodomeriae 1:288 000*; A. Mayer von Heldensfeld: *Karte von Westgalizien 1:28 800*; K. Pertées: *Mapa Polski*; St. Plater: *Mapa Ks. Poznańskiego*; D. G. Reyman n: *Mapa Galicji*; Schrötter: *Karte von Altpreussen 1:150 000*; F. Schubert: *Mapa zachodniej części Imperium Rosyjskiego 1:420 000*; D. F. Sotzmann: *Topographisch-militarische Karte von vor-*

mapami uwidacznia również tablica III, na której zestawiono dorobek drugiego roku działalności Wydziału.

W tym okresie zostały w pierwszej wersji ukończone trzy monografie regionalne: 1. Geografia województwa poznańskiego Ludwika Plate-ra, 2. Geografia Księstwa Żmudzkiego Włodzimierza Gadona i 3. Geografia województwa podolskiego i braclawskiego Amancjusza Żarczyńskiego. W protokołach brak, niestety, relacji z dyskusji zawierającej ocenę tych prac. Wydaje się, że prac Żarczyńskiego, a poprzednio Mikulskiego nie uznano za dojrzałe, nigdy bowiem nie poruszano sprawy ich druku.

W ujęciach referowanych opracowań zaznaczać się musiał brak jednolitego planu, toteż w protokóle z 4 sierpnia 1839 r. znajdujemy następującą relację:

Tabela 3

Drugi rok działalności Wydziału Statystycznego

Członek	Temat podjęty	Zgłoszone opracowanie
Ludwik PLATER	Opis woj. poznańskiego	Jeografia fizyczna woj. poznańskiego Mapy woj. poznańskiego, gnieźnieńskiego i kaliskiego
Zygmunt PLATER	Mapa woj. poznańskiego Mapa woj. trockiego	Mapa administracyjna woj. poznańskiego Mapa woj. trockiego
Włodzimierz GADON	Opis Księstwa Żmudzkiego	Jeografia Księstwa Żmudzkiego
Izydor MIKULSKI	Mapa woj. rawskiego — część	Mapa części woj. rawskiego i mazowieckiego
? WOŁŁOWICZ	Mapa woj. rawskiego — część	Jeografia fizyczna woj. podolskiego i braclawskiego
Amancjusz ŻARCZYŃSKI	Opis woj. podolskiego	Jeografia polityczna woj. podolskiego i braclawskiego
Ferdynand CHOTOMSKI	? ?	Zamek w Swinogrodzie 10 rysunków fauny polskiej z tekstem
Kazimierz PAPROCKI	?	Mapa Śląska (do opisu woj. sieradzkiego i krakowskiego)
Piotr POGONOWSKI Henryk NAKWASKI	Mapa Polski Opis woj. mazowieckiego	Mapa ogólna Polski w 4-ch sekcjach

maligen Neu-Ost-Preussen 1:155 000; Stein-Textor: Mapa Prus; Carte samitopographique des pays situés a la frontière occidentale de l'Empire de Russie 1:252 000; Carte topographique des environs de Vilna; Mapa Departamentu Poznańskiego 1836; Mapa Galicji Zachodniej; Mapa rosyjska Sztabu Jeneralnego z 1826 r.; Mapy szczegółowe topograficzne.

„Prezes odczytał zarys objętości, jaką można będzie nadać dziełu jeograficznemu, zamykając go w edycji obszerności tomów 7, arkuszy 210, a w edycji skróconej w tomach 2, arkuszach 60. Z powodu tego zarysu Wydział po odbytej naradzie postanowił, że jedno województwo — z wyboru Prezesa — wygotowane będzie niezwłocznie, a następnie będzie wylitografowane lub wydrukowane dla rozesłania go w Emigracji, końcem zachęcenia rodaków do wspólnej pracy.”

Tym wzorcowym opisem miała się stać, po uzupełnieniu i skorygowaniu przez znawców terenu, geografia województwa poznańskiego. Wielokrotne przeróbki i uzupełnienia były przedmiotem dyskusji na zebraniach poczynawszy od sierpnia 1839 r. do kwietnia 1840 r.

Pierwszą jednak pracą, która wyszła drukiem, na skutek dość osobliwych okoliczności, a nawet bez wiedzy autora, była *Statystyka Księstwa Żmudzkiego Włodzimierza Gadona*¹⁷.

Protokoły z trzeciego roku działalności Wydziału zdradzają wyraźne słabnięcie aktywności. Zygmunt Plater składa Wydziałowi „Topografię Księstwa Kurlandzkiego”. O zakresie tej pracy brak danych. Niezmordowany wydaje się tylko prezes. Na zebraniach omawiane są przede wszystkim sprawy druku opisu województwa poznańskiego oraz litografowanie map, występują trudności, konieczność coraz nowych poprawek i uzupełnień. Wreszcie 7 lutego 1841 r. Plater oznajmia zebranim o wyjściu z druku *Opisania jeograficzno-historyczno-statystycznego województwa poznańskiego*.

Książka wyszła w Paryżu, drukowana częściowo w Drukarni Polskiej Juliusza Marylskiego, częściowo u Bourgonne et Martinet. Ten drobny szczegół ilustruje trudności i komplikacje, związane z wydawnictwem. Charakterystyczne, że autora oznaczono inicjałami.

Na szczególną uwagę zasługuje obszerny *Wstęp*, w którym Plater przedstawia plany prac jeograficznych Wydziału i na tym tle rolę swego dzieła. Jakkolwiek cytowano już ów *Wstęp* w innej publikacji¹⁸ to jednak do ponownego przytoczenia go skłania ścisły związek jego treści z przewodnikami ideami Wydziału.

„Założone w roku 1832 w Paryżu Towarzystwo Literackie Polskie utworzyło w gronie swoim dwa wydziały, jeden historyczny, drugi statystyczny. Pierwszemu polecono badanie dziejów narodowych (...) drugiemu wyświecenie stanu kraju i potrzeb jego, z zastosowaniem do nich tego, co w tej mierze u obcych z użytkiem i korzyścią istnieje. Wydział Statystyczny rozpoczynawszy działania swoje w 1838 roku, pomiędzy innymi pracami zamierzył sobie opisanie jeograficzno-historyczno-staty-

¹⁷ L. Gadon: dz. cyt. s. 20. W tym „prowizorycznym” wydaniu pracy Włodzimierza Gadona nie zamieszczono mapy, na którą autor powołuje się w tekście.

¹⁸ A. Chałubińska: *Ignacy Domeyko i jego wkład do geografii Polski*.

styczne dawnej Polski w granicach, jakie ją w 1772 roku, przed pierwszym rozbiorem, od państw sąsiedzkich oddzielały. Jeżeli pierwszą cywilizowanego człowieka cnotą jest miłować kraj swój rodzinny, pierwszą zaiste potrzebą jest znać go doskonale. Dowodzić tej prawdy jest rzeczą zbyteczną. Idzie tylko o to, czyli chęć zaspokojenia tej potrzeby możliwości wykonania wyrówna. Nie zataił sobie Wydział Statystyczny trudności, z jakimi przy spełnianiu zamiaru swego walczyć mu przyjdzie. Trudności te są dwojakie: jedne pochodzą z niedostateczności istniejących lub ogłoszonych tego rodzaju materiałów, drugie ze szczególnego i niekorzystnego dla tej pracy piszących położenia. Oceniając, jak należy, i jedne i drugie, lecz nie zrażając się nimi, ułożył Wydział plan i rozkład całego dzieła. Podług tego planu, opisanie dawnej Polski będzie jedno ogólne, dotyczące się całego tego tak obszernego państwa, drugie szczegółowe każdego z 35 województw i księstw, które go w 1772 roku składały. Opisanie ogólne kraju ma się dzielić na jeografię fizyczną i na jeografię polityczną.

Jeografia fizyczna obejmować będzie opisy szczegółowe położenia, granic, rzek, jezior, bagien, gór, lasów, klimatu, gruntu, widoku kraju i płodów kopalnych, roślinnych i zwierzęcych.

Jeografia polityczna obejmować ma nazwisko i herb, obszerność, ludność, zmiany obszerności i ludności, czyli tworzenie się państwa od Piasta do 1772 roku; zmiany następne podziałowe i restauracyjne, religię, mieszkańców pod względem rodu i języka, wyznań i klas towarzyskich, prawa zasadne, organizacją władz naczelnych, wydziały rządowe, prawodawstwo, sądownictwo, oświecenie, administracją, skarbowość, dochody i wydatki, długi, ustanowienia kredytowe, rolnictwo, przemysł ręko-dzielny, handel, drogi, spław rzeczny, kanały, siłę zbrojną, ordery, podział administracyjny, kraju dawny i obecny.

Opisanie każdego województwa w szczególności podobnie składać się ma z jeografii fizycznej i politycznej i oprócz tego z topografii albo opisanie miejsc szczególnych, to jest miast i wsi.

Dodany ma być do dzieła atlas, zawierający mapę ogólną Królestwa i mapy wojewódzkie, tudzież opis krajów, przed rokiem 1772 do Polski należących.

Praca ta jest ogromna i arcy mozolna. Nie jest ona i być nie może ani jednej, ani nawet niewielu osób dziełem; zależy ona przytem co do ogłoszenia jej drukiem, od łaskawego pierwszych części przez narodową publiczność przyjęcia. Rozdzieliwszy ją początkowie między członków swoich, Wydział, i mając już przygotowane do niektórych części kraju materiały, umyślił jedne województwo naprzód, tak dokładnie jak możliwość dozwoli, wypracować i drukiem ogłosić. Tego ogłoszenia, dziś dopełniającego się, celem jest: naprzód, ściąganie uwagi uczonych i gorliwych rodaków na samo to przedsięwzięcie i zachęcenie ich do wsparcia go przyłożeniem się swoim, a to przez zobowiązanie się do opisu wy-

branego jakiego województwa, lub przez nadesłanie cząstkowego jakiego materiału w przedmiocie rodakowi pomóc nam chętemu, doskonale znajomym. Powtóre, udoskonalenie pracy dziś pod sąd idącej, a to przez stosowne dopelnienia, potrawy lub sprostowania, za które Wydział najmocniej przesyłającemu je będzie obowiązany; bo tu nie idzie o dogodzenie miłości własnej, próżność autorską, lecz o cel ważny utworzenia dzieła, Polski i nas rodaków godnego.

Wybór Wydziału z pomiędzy województw padł na pierwsze od zachodu województwo poznańskie. Mógłby był paść na inne, jak np. na prawie ukończony opis Księstwa Żmudzkiego, województwa nowogrodzkiego, Księstwa Kurlandzkiego, na znacznie posunięte opisy województwa bractawskiego i podolskiego lub na inne do wyrobienia poruczone, jako to: województwo ruskie, krakowskie, sandomierskie, bełzkie i inflantskie. Obficie i rychlej zebrane materiały, dały pierwszeństwo, jak powiedzieliśmy, opisowi województwa poznańskiego.

Oddając dziś ten opis pod światłą krytykę znających część tę Polski rodaków, pośpieszamy oświadczyć, że życzeniem naszym jest, ażeby opisy innych województw podług tego samego planu i tą samą formą jak poznańskiego były dokonane, a to dla nadania całemu dziełu systematycznej jednostajności, pracę naukową tego rodzaju cechować powinnej i ułatwiającej zarazem potrzebne zagólowania.

Jeżeli skutek oczekiwaniom odpowie, jeżeli praca nasza od rodaków łaskawie przyjęta będzie, Wydział postanowił, ażeby przedaż pierwszego wydania każdej ogłaszającej się części dopelniona była na korzyść Wydziału i celów, jakie sobie zamierzył, przedaż zaś drugiego i następnych wydań szła na korzyść autora.

Ktokolwiek z rodaków zechce pracą swoją przyłożyć się do zamiaru naszego, niech raczy myśl swoją oświadczyć, wybór województwa lub części onego, którą by chciał opisać, oznaczyć i z tą szlachetną częścią zgłosić się do sekretarza Wydziału Statystycznego, Stanisława Kunatta, adresując pismo swoje do Paryża, do lokalu Biblioteki Polskiej, rue de Saussaye, n. 8.

Opisanie jeograficzne nie jest dziełem wyobraźni. Twórczego jenuusu nie wymaga. Czynność jeografa ogranicza się na pilnym zebraniu materiałów i na krytycznym ich porównaniu, ocenieniu i zastosowaniu”.

W dalszym ciągu następuje szczegółowy wykaz źródeł wykorzystanych w pracy. Bibliografia obejmuje 40 pozycji — w tym 16 dzieł niemieckich i 6 francuskich — podanych w układzie chronologicznym od 1726 r. do 1840 r.

Na źródłowy materiał kartograficzny składa się 35 map: począwszy od mapy Polski Rizzi-Zanoniego z 1772 r. do 26 map powiatów (Kreise) z lat 1835—1838.

W zakończeniu wstępu podaje Plater informacje, dotyczące podstawowych źródeł poszczególnych części dzieła, a więc geografii fizycznej,

geografii politycznej i topografii. Warto podkreślić, że opiera się przy tym w pierwszym rzędzie — zwłaszcza przy geografii fizycznej — na materiałach kartograficznych.

Ostatni akapit przytoczonego wyżej tekstu, oceniany z pozycji geografii XX wieku, mógłby oczywiście budzić zastrzeżenie. Oddaje on jednak istotne walory pracy: przy niewątpliwym niedostatku wyobraźni i „twórczego jenuiszu” rzetelnie wywiązywał się autor z zadania, polegającego „na pilnym zebraniu materiałów i na krytycznym ich porównaniu, ocenianiu i zastosowaniu”.

Bez zwłoki podejmuje Plater temat następny — opis sąsiedniego województwa gnieźnieńskiego. Pomoc deklaruje mu Roman Wesołowski. Po trzech miesiącach, 2 maja 1841 r. przedstawia Plater dość już zaawansowany stan opracowania.

Na tymże majowym zebraniu zapada uchwała, dotycząca zasadniczej reformy w opisach regionalnych. Oto relacja w protokóle:

„...Prezes doniósł o różnych rozbiorach tego Opisu (tj. woj. poznańskiego) w dziennikach krajowych i zdaniach szczególnych rodaków, autorowi udzielonych. Nad którymi gruntownie zastanowiwszy się prezes wnosi, ażeby w dalszym ciągu opisu Polski zmienić system redakcji tak, żeby głównie dzisiejszy stan rzeczy odbijał się we wszystkich częściach tego opisu, stan zaś dawny, historyczny tylko był dodany. Wnosił dalej, ażeby opis składał się z części dawnej Polski oddzielne dziś dzierżawy stanowiących, to jest: zaborów austriackiego, rosyjskiego, pruskiego i okręgu Krakowa; dalej ażeby zabór pruski dzielił się na prowincję poznańską, pruską i małych części prowincji brandenburskiej i pomorskiej... (w dalszym ciągu protokół wymienia poszczególne prowincje, departamenty, powiaty, cyrkuły i gubernie zaborów)... Dodać stosunek dawnych w(ojewództw)w Polski... (tu wyliczenie) ... Zacząć tę robotę od zaboru rosyjskiego i zaraz od Królestwa Polskiego. Wydział wniosek ten reformy przyjął i zatwierdził”.

Rezygnacja z pierwszego ujęcia podyktowana była prawdopodobnie względami praktycznymi: koniecznością oparcia się na aktualnych danych statystycznych oraz zamiarem otwarcia sobie drogi do wydawania prac w kraju. Świadczy o tym podjęcie przez Platera przeróbek i uzupełnień do nowej wersji monografii poznańskiego.

Niezależnie od podejmowania własnych prac usiłuje Ludwik Plater różnymi sposobami zaktywizować kolegów. Na zebraniu 7 czerwca 1840 r. przeprowadza wniosek o wyznaczeniu drogą losowania osób, które w określonym z góry terminie winny złożyć pracę na temat „przez członka samego wybrany i stosujący się”. Rygorem tym zostają objęci członkowie zamieszkali w Paryżu lub okolicy.

W protokóle z następnego zebrania, 5 lipca 1840 r., spotykamy ślad nowej inicjatywy Platera:

„Na przedstawienie prezesa Wydział postanowił, że dla łatwiejszego dopełnienia Opisu Polski wzywa członków, ażeby na zaproszenie szczegółowe prezesa zająć się chcieli wypisami miejsc (tj. miejscowości) w dziejopisach i innych dziełach wspomnianych, podług formy prezesa udzielić się mającej”. W dalszym ciągu protokół podaje listę z której wynika, że na 6 września 1840 r. następujący członkowie mają przygotować materiały: Żarczyński z Bielskiego; Reizenheim z Kromera; Szymański z Długosza; a na 4 października 1840 r.: Plater Z. z Voigta; Koźmian z Marcina Galla; Rypiński z Narbutta „Historii Litwy”; Plater Ludwik z „Przyjaciela Ludu”, z „Historii” ks. Wagi, z „Pamiętników obrazu Polaków i Polek”, z „Gazety Porannej”, z „Tygodnika Petersburskiego”; Plater Wł. z „Tygodnika Literackiego”.

Prócz tego wyznacza Plater tematy i terminy składania innych prac, przy czym obowiązek ten obejmuje również członków nieobecnych na zebraniu.

Z dalszych protokółów wynika, że rezultat wymienionych zabiegów był raczej nikły. Świadczy o tym m. in. następujący fragment protokołu z zebrania, zamykającego trzeci rok działalności Wydziału (2 maja 1841 r.):

„Na wniesienie prezesa Wydział postanowił przesłać kolegom obecnym w Paryżu, którzy ani razu nie byli na posiedzeniu Wydziału w całym roku upłynionym, zapytania, czyli chcą nadal pozostać członkami z obowiązkiem bywania na posiedzeniach, opłacania składki po 1 franku na miesiąc i składania pracy z kolei dwa razy do roku przypadającej, prosząc ich zarazem, ażeby oświadczyć chcieli, czyli chcą nadal, jeżeli nie wszystkim trzem obowiązkom dobrowolnie przyjętym, to przynajmniej dwum albo i jednemu ... zadosyć uczynić. Takie zapytania przesłać Kolegom sześciu: Kożuchowskiemu, Wołowskiemu Lud., Chotomskiemu, Tańskiemu, Reitenheimowi, Jastrzębskiemu...”

Z ostatniego okresu działania Wydziału zachowały się jedynie niepełne, trudne do odcyfrowania bruliony protokółów.

Wybory w dniu 6 czerwca 1841 r. utrzymały nadal Ludwika Platera i Stanisława Kunatta przy ich funkcjach. W lipcu tegoż roku przyjęto na członka Stanisława Platera, historyka i geografa, młodszego brata Ludwika. Nowy członek przekazał od razu Wydziałowi swój wkład pracy, a mianowicie rejestry miejscowości Rzeczypospolitej „bitwą lub obłędzeniem wślawnionych”.

Ludwik Plater na tymże zebraniu odczytał „Nowy układ dzieła geograficznego o Polsce”, a więc zapewne plan całości, oraz skrócone opisy guberni kaliskiej, cyrkułu tarnopolskiego i cyrkułu czortkowskiego.

Protokół z 5 grudnia 1841 r. zawiera następującą, dość niewyraźną notatkę „O postępie pracy jeograficznej do 1 grudnia”:

To suche zestawienie ma wymowę poniekąd tragiczną: jedynie czynni członkowie Wydziału, to ojciec i syn Platerowie. Zasluguje tu jednak

na uwagę fakt, zaznaczony poprzednio w kilku innych protokółach, że opisy, opracowane w Paryżu, wysyłane zostają do kontroli i uzupełnienia do rodaków w kraju. Postępowanie to, sporadycznie stosowane w latach ubiegłych, staje się w ostatnim okresie systemem. Niewątpliwie dzięki takiej współpracy udaje się Ludwikowi Platerowi przerobić i uzupełnić swój opis województwa poznańskiego, o czym komunikuje kolegom na zebraniu 15 maja 1842 r. Monografia w nowym ujęciu ukażała się drukiem dopiero w 1846 r. pod tytułem *Opisanie historyczno-statystyczne W. Księstwa Poznańskiego*. Omówimy to dziełko w dalszym ciągu rozprawy.

	Zredagowane		Ogółem	Przesłano do kraju	Przygotowano do przesłania
	przez prezesa	przez Plat(era) Zygmunta)			
1. Cyrkuły Galicji	18		18	18	
2. Depart(ament) Poznań	9	8	17	1	16 Zamoyski
3. Depart(ament) Bydgo(ski)	9		9		9 Plater St., Morawski Sereżyński
4. Gubernia kaliska	5		5	1	4 Morawski
5. Depart(ament) Kwidzyń		5	5		5 Działowski
6. Gubernia plocka	3		3		3 Gawarecki
	44	13	57	20	37

W robocie:

Depart(ament) Kwidzyń

Nadto zagotowane: gubernia kaliska, tabele sumaryczne

W drugim półroczu 1842 r. odbyło się tylko jedno zebranie w dniu 18 grudnia. Brulion protokołu, niepełny i nieczytelny, nie daje pojęcia o stanie prac i sytuacji w Wydziale.

Wiadomo, że w 1842 r. Ludwik Plater wyjechał z Paryża. Ani on sam, ani towarzysze pracy nie przypuszczali, że nie miał już nigdy powrócić. Relacjonuje Ksawery Godebski:

„Stargany na siłach, troskliwy o los dorosłych dzieci, korzystał z pozwolenia otrzymanego za staraniem brata u dworu pruskiego w 1842 r. i osiadł w Księstwie Poznańskim, pod Śremem, w wiosce z pożyczonych funduszów przez przyjaciół nabytej. Nie znalazł tu spoczynku i szczęś-

cia, których się spodziewał... Oddalony od nas nie przestawał myśleć i pracować dla Wydziału, którego nigdy za rozwiązany uważać nie chciał..."

Gorzką wymowę ma uwaga Godebskiego, dotycząca Wydziału:

„Równy z oddaleniem się Platera z Paryża ustały prace Statystycznego Wydziału i prawda każe wyrzec, że niespełnienie zamiarów jego co do geografii polskiej (...) nastąpiło nie tyle dla braku osobistych zdolności i przeszkód miejscowych, jak dla braku tych właśnie przymiotów, które Plater posiadał.”

W „Papierach emigrantów” znajdujemy dwa dokumenty, związane z tą smutną sprawą. Jednym z nich jest pismo z 25 maja 1845 r. od członków Wydziału Statystycznego do Towarzystwa Literackiego Polskiego z propozycją likwidacji Wydziału. Podpisani: Chotomski, Ostrowski, Królikowski, Kunatt i Roman Wesołowski stwierdzają w nim, że ostatni list Platera rozwił nadzieję jego powrotu. Mają zamiar nadal „według swojej możności” gromadzić materiały do geografii i statystyki Polski, ale zajęcia utrudniają im zbieranie się. Niezależnie od decyzji Towarzystwa Literackiego podpisani proszą o zwolnienie z obowiązków członków. Na tymże piśmie wypisana jest z boku opinia Komitetu Redakcyjnego Towarzystwa Literackiego. Podpisani pod nią Morawski i Morozewicz wyrażają akceptację wniosku z tym zastrzeżeniem, że ostateczną decyzję pozostawia się kasztelanowi Platerowi.

Dokumentem drugim jest wstrząsający w swej treści list Ludwika Platera do Wydziału z 29 stycznia 1846 r.:

„Szanowni Koledzy.

Żywo i boleśnie dotknęła mię wiadomość, że okoliczności, które mnie zmusiły do czasowego rozdzielenia się z Wami, stały się powodem, że postanowiliście rozwiązać Wydział Statystyczny, któremu z woli Waszej lat kilka przewodniczyłem.

Nie będąc w stanie powrócić obecnie do Paryża dla nieszczęść, przykrości i ciężkich kłopotów, z którymi jeszcze walczyć muszę — zmuszony jestem ulec smutnej dla mnie konieczności. Lecz nim ta ostateczność nastąpi, nim na podane przez Was pismo Towarzystwo Literackie, stanowczo wyrokując, zezwoli na żądane rozwiązanie i uwolni Wydział od obowiązków dobrowolnie przyjętych, wolno mi jeszcze uważać ten Wydział jako istniejący, wolno mi zatem uważać siebie jako istniejącego dotąd tego Wydziału Prezesa i w tym charakterze przemówić do Was, Koledzy.

Choć oddalony z miejsca pobytu Waszego, nie zaniedbałem myśleć o Was i o celach, jakieście sobie zamierzili. Wygotowałem więc nowe wydanie albo raczej nowe dzieło, to jest historyczno-statystyczny opis nie już województwa, ale całego dzisiejszego Księstwa Poznańskiego. Egzemplarz tego dzieła raczcie uprzejmie przyjąć w darze. Niech ten owoc długiej i mozolnej pracy mojej w Waszym gronie złożony zostanie,

niech się stanie własnością Waszą, zanim po rozwiązaniu Waszym, wraz ze wszystkim, co do Was należy, zleje się w ogólną własność Towarzystwa, niech na koniec w sercach bratnich Waszych będzie pamiątką pierwszego i ostatniego prezesa Waszego.

Zegnam Was, szanowni Koledzy. Dziękuję za czynny udział, jaki każdy z Was miał w pracach Wydziału i tym, którzy dziś jeszcze grono nasze składają, i tym, którzy opuścić nas byli przymuszeni. Nie zapominam i tych, których przedwczesny zgon z łona naszego wydarł, pomiędzy którymi tak zaszczytnie się odznaczał ś.p. wiceprezes Wydziału Franciszek Wołowski i sędziwy Gadon. Nie zapominam na koniec tych dwóch szanownych kraju i emigracji weteranów, którzy testamentowymi zapisami cele Wydziału Statystycznego wesprzeć raczyli, nieodżałowanych J. U. Niemcewicza i Karola Kniaziewicza.

Zegnam Was, sercem pełnym czci, wdzięczności i żalu, prosząc, ażebyście pamięć osoby mojej i wiernych choć słabych usiłowań moich łaskawie przechować raczyli ¹⁹.

Ludwik Plater

29 stycznia 1846.”

Jest to pożegnanie w dwojakim sensie. W osiem miesięcy później Ludwik Plater zakończył życie. Jak z listu wynika, doczekał jeszcze wyjścia drukiem *Opisania historyczno-statystycznego WKsięstwa Poznańskiego*. Wydała je w Berlinie Księgarnia Zagraniczna J. N. Bobrowicza, zasłużonego wydawcy, księgarza i muzyka jednej osobie. Brak na książce nazwiska autora. Liczne błędy, zwłaszcza literowe, wskazywałyby, że Plater nie zdołał sam dokonać korekty.

To drugie opracowanie regionu wielkopolskiego, nawiązujące do uchwały Wydziału z dnia 2 maja 1841 r., aby opisy ujmować współczesnymi jednostkami administracyjnymi, jest tak dalece w stosunku do pierwszego zmienione i rozbudowane, że bez zarzucia miał je prawo autor uznać za „nowe dzieło”. Zakres zmian omówiono we Wstępie, zupełnie odmiennym w swej treści od Wstępu *Opisania... województwa poznańskiego*, a zredagowanym tak, że osoba autora pozostaje w ukryciu:

„Ogłoszony w Paryżu w 1841 Opis województwa poznańskiego dał nastanie niniejszemu dziełu. Celem jego jest opisanie, ile może być szczegółowe, Wielkiego Księstwa Poznańskiego w stanie jego obecnym. Nie jest to utwór zupełnie nowy. Jest to raczej rozszerzone i zmienione co do planu i przedmiotu i przejrane i poprawione co do szczegółów nowe wydanie powyższego opisu, za zgodą jego autora sporządzone. Rozszerzenie planu i zmiana onego nastąpiła w skutku uwag w różnych pismach publicznych nad pierwszym wydaniem ogłoszonych. Jest to więc opis kraju Księstwo Poznańskie dziesiętne składającego, w granicach i stosunkach aktem Kongresu Wiedeńskiego 1815 roku zakreślonych.”

¹⁹ Por. również D. Rederowa: dz. cyt. s. 168—169.

Z konieczności zmienił się oczywiście zasięg omawianego obszaru. Przybyło w całości lub częściowo 16 powiatów, leżących na północ, wschód i południowy wschód, od Poznania, które to jednostki nie należały do dawnego województwa. Ubyło zaś w całości lub częściowo 5 powiatów północno-zachodnich, które nie weszły w skład Wielkiego Księstwa.

Znaczne zwiększenie objętości dzieła: z 222 stron do 594 stron wynikało nie tylko z rozleglejszego terytorium, ale i z rozbudowania niektórych rozdziałów.

W części pierwszej, obejmującej geografii fizyczną, na szczególną uwagę zasługuje rozdział o rzekach. Z 6 stron w *Opisaniu... województwa* rozrósł się on tutaj do stron 16.

Na początku „Geografii politycznej” swoistą wymowę ma drobny szczegół. Rozdział dotyczący „Nazwiska i herbu” dawał w pierwszej edycji dzieła opis herbu województwa poznańskiego. W edycji drugiej przedstawiono „herb teraźniejszy” WKsięstwa, a więc „orzeł czarny mający na piersi orła białego”, ale zaraz dalej opisano bardzo szczegółowo herby sześciu dawnych województw, składających się na terytorium WKsięstwa.

Podkreślić należy wzbogacenie danych ekonomicznych. Przedstawiono użytkowanie ziemi i bonitacyjny podział gruntów — jedno i drugie w procentach. Rozbudowano znacznie rozdział o ludności, dodając m. in. analizę ruchu oraz prognozę wzrostu w okresie lat 60-ciu. Rozrosły się też rozdziały o stosunkach wyznaniowych, o rolnictwie, przemyśle, handlu, szkolnictwie.

Część trzecia, określana jako „Topografia”, obejmuje szczegółowe opisy powiatów, miast i wsi. Opisy wsi, opracowane na nowo, dają wgląd w stosunki ekonomiczne, demograficzne, narodowościowe. W spisie wsi rozróżniono „większe i mniejsze, folwarki, kolonie, olendry, posady leśne i inne, młyny i zakłady przemysłowe...”

Zamieszczony na końcu spis literatury obejmuje 58 pozycji (w *Opisaniu... województwa* było ich 40), dodano mianowicie zarówno publikacje z lat ostatnich²⁰, jak i dawniejsze niemieckie, które w poprzednim ujęciu historycznym nie były potrzebne.

Podobnie, jak w *Opisaniu... województwa*, tak i tu, dołączono tablicę statystyczną, określoną jako „Obraz zogółowany”, a podającą dane dla powiatów.

Można przypuszczać, że wiele szczegółów autor sprawdzał, aktualizował i uzupełniał już na miejscu, w Wielkopolsce. Skoro jednak zasadnicza treść dzieła gotowa była — jak już zaznaczono — w 1842 r. a więc

²⁰ Szczególnie ważne było tu dwutomowe dzieło Edwarda Raczynskiego: *Wspomnienia wielkopolskie z 1841—1842 r.*

w warunkach trudnego życia emigracyjnego, podziw musi budzić niesłychana pracowitość Platera. To jego wtóre *Opisanie* — dzieło rzetelne, źródłowe i mimo zwięzłej, pozornie suchej formy — głęboko patriotyczne, wybija się wśród całego dorobku Wydziału Statystycznego jako pozycja czołowa.

Sprawiedliwa ocena zasług i win pozostałych członków Wydziału nie wydaje się możliwa z różnych powodów. Protokoły są zbyt lakoniczne, nie pozbawione luk. Nie przekazują elementu tak istotnego, jak dyskusje, nie ujawniają osobistych animozji i konfliktów, znamiennych dla środowisk emigracyjnych. Na pewno nie bez racji stwierdzał Godebski, że ogółowi członków brakło „tych właśnie przymiotów, które Plater posiadał”, ale trudno potępiać w czambuł wszystkich tylko dlatego, że część wykazała opieszałość i niedostatek poczucia odpowiedzialności. Wiadomo, że kilku członków wyjechało z Paryża. Kilku w wieku podeszłym nie było już zdolnych do systematycznego wysiłku. Ten i ów z młodszych kończył studia, zdobywał stanowisko i pochłaniała go zawodowa praca. A wreszcie, zbyt mało jest nam znany wkład pracy poszczególnych jednostek, gdyż większość opracowań nie zachowała się, a przynajmniej nic o nich nie wiadomo.

W „Papierach emigrantów” odnaleziono zaledwie artykuł Chotomskiego o Dźwinogrodzie, konspekty Platera do ogólnej geografii Polski oraz część „wypisów” miejscowości. Wiadomo zaś, że czekał na nowe wydanie poprawiony opis Księstwa Żmudzkiego Włodzimierza Gadona²¹, że ukończone, a przynajmniej zaawansowane były opisy Księstwa Kurlandzkiego, woj. braclawskiego, podolskiego²², nowogródzkiego²³ oraz przygotowane mapy Księstwa Inflanckiego, woj. trockiego, witebskiego, mściławskiego. Zebrano również część materiałów do ogólnej geografii Polski. Na ilość nie było tego mało; o jakości nie potrafimy, niestety, nic powiedzieć.

Ostateczne wyniki analizy omówionych tu dokumentów streścić można następująco:

Praca nad geografiją ziem dawnej Polski, jedno z podstawowych zadań Wydziału Statystycznego, pomyślana była jako wysiłek zespołowy, do którego wciągano również rodaków z kraju. Owocem jej były trzy drukowane monografie oraz niewykończone i nieopublikowane opisy i nagromadzone materiały pomocnicze. Na całej działalności Wydziału

²¹ Nie zdołano sprawdzić, czy *Statystyka Księstwa Żmudzkiego* WŁ. Gadona (bez nazwiska autora) rkps nr 211/6 Biblioteki Polskiej jest tekstem pierwotnym, czy poprawionym.

²² Rękopis nr 211/8 Biblioteki Polskiej „Wiadomości do geografii politycznej województw podolskiego i braclawskiego” nie ma nazwiska autora. Był nim A. Zarczyński. Por. D. Rederowa: dz. cyt. s. 167.

²³ Tamże rękopis nr 211/14 *Geografia polityczna województwa nowogródzkiego*, również bez nazwiska autora.

wycisnęła piętno niepospolita indywidualność prezesa, Ludwika Platera. Dziejów Wydziału Statystycznego, omówionych tu szkicowo, nie można uznać za temat wyczerpany. Kontynuacja, a więc sprostowania i uzupełnienia wiązać się winna z opracowaniem pożądaney ze wszęch miar monografii o Ludwiku Platerze.

Recenzent: Jerzy Michalski

A. Chałubińska

ГЕОГРАФИЯ ПОЛЬШИ В РАБОТАХ СТАТИСТИЧЕСКОГО ОТДЕЛА ПРИ ПОЛЬСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ОБЩЕСТВЕ В ПАРИЖЕ

После поражения ноябрьского восстания интеллектуальная элита Конгрессового Королевства эмигрировала в Париж. В научной жизни этой так наз. Великой эмиграции не последнюю роль исполняла география. В 1832 году было основано Литературное общество, а в 1838 году выделился из него Статистический отдел. Рукописные материалы, сохранившиеся в Польской библиотеке в Париже позволяют в общих чертах восстановить деятельность отдела в 1838–1842 годах.

Целью отдела была разработка географическо-статистического описания Польши и подготовка карты страны с границами, обязующими до 1772 года.

Председателем отдела, главным инициатором и организатором работ был кастелан Людвиг Платер. Члены отдела разделили между собой отдельные воеводства и на собраниях предоставляли отчет о состоянии своих работ.

Наиболее ценной работой отдела, которая как образец для других была опубликована в 1841 году в Париже было „Географическо-статистическое описание познанского воеводства” Людвиг Платера. Была напечатана также „География Жмудского Княжества” Владимира Гадона.

Второе издание работы Платера с иным титульным названием („Историческо-статистическое описание Великого Княжества познанского”) вышло в 1846 году в Берлине. При разработке этой монографии были использованы советы и информации земляков, проживающих в данных воеводствах страны.

Тяжелые условия жизни эмигрантов и частые переездки усложняли выполнение работы и участие в собраниях. Большинство работ не продвинулось далее, чем до вступительной части. Несколько завершенных работ не сохранилось.

Выезд Платера из Парижа в район Великопольски в 1842 году вызвал окончательное прекращение деятельности отдела. Формальная ликвидация отдела наступила в 1845 году.

A. Chałubińska

LA GÉOGRAPHIE DE LA POLOGNE DANS DES TRAVAUX DE LA SECTION STATISTIQUE AUPRÈS DE L SOCIÉTÉ LITTÉRAIRE POLONAISE À PARIS

Après l'échec de l'Insurrection de Novembre, l'élite intellectuelle de la Pologne du Congrès se retrouva à Paris. La géographie joua un rôle important dans la vie scientifique de ce que l'on appella La Grande Émigration. Ainsi, en 1832, fonda-t-on

la Société Littéraire et en 1838 l'on créa la Section Statistique au sein de cette Société. La documentation manuscrite, préservée à la Bibliothèque Polonaise à Paris, permet de dénoter les traits généraux de l'activité de cette Section entre 1838 et 1842.

La Section eut pour but l'élaboration de la description géographique et statistique de la Pologne, ainsi que la préparation d'une carte géographique du pays dans ses frontières d'avant 1772.

Le châtelain Ludwik Plater fut le président de la Section; il joua également le rôle d'initiateur et d'organisateur des travaux. Les membres de la Section divisèrent entre eux les voïvodies en vue de la préparation de la carte géographique et la description; au cours des réunions ils présentaient l'état de leurs travaux.

La position la plus importante dans l'ensemble de travaux de la Section fut la description géographique et statistique de la Voïvodie de Poznań („Opisanie geograficzno-statystyczne Województwa Poznańskiego”) préparée par Ludwik Plater et publiée à Paris en 1841 en tant que modèle pour d'autres descriptions. On imprima également „Geografia Księstwa Żmudzkiego” de Włodzimierz Gadon. La seconde édition de l'ouvrage de L. Plater (sous le titre modifié: „Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego”) parut en 1846 à Berlin. Lors de la préparation des monographies les auteurs profitaient — conformément aux principes adoptés par la Section — des conseils et des informations reçus de la part des compatriotes habitant les voïvodies en question.

Les conditions dures de vie des émigrés et les changements fréquents de lieu de séjour rendaient l'exécution des tâches de la Section très difficile: même la participation des membres aux réunions de la Section n'était pas toujours possible. De ce fait, la plupart des travaux sont restés à l'étape préliminaire et certains travaux terminés ont disparu.

L'activité de la Section devint moins intense après le départ de L. Plater qui retourna en Grande-Pologne en 1842. Trois ans plus tard, en 1845, la Section fut liquidée définitivement.

